

УДК 631:338.439:504

DOI <https://doi.org/10.32782/2226-0099.2024.138.7>

ВІТЧИЗНЯНИЙ АГРАРНИЙ ОРГАНІЧНИЙ РИНОК: АКТУАЛЬНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ЗА СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Жуйков О.Г. – д.с.-г.н.,

професор кафедри рослинництва та агроінженерії,

Державний вищий навчальний заклад

«Херсонський державний аграрно-економічний університет»

Аверчев О.В. – д.с.-г.н., професор,

завідувач кафедри землеробства,

Державний вищий навчальний заклад

«Херсонський державний аграрно-економічний університет»

У статті проаналізовано етапи розвитку органічного ринку в Україні. Показано, що органічне сільське господарство нині позиціонується у країні як один із ключових напрямів підвищення рівня екологічності, економічної доцільності, соціальної справедливості в аграрній сфері та є найбільш прогресивним та інноваційним способом покращення рівноваги між екологічними, економічними та соціальними факторами розвитку суспільства та природи. Автори детально досліджували динаміку зміни кількості органічних господарств та площі їх сільськогосподарських угідь. Зроблений аналіз розвитку українського внутрішнього ринку споживання органічних продуктів, а також досліджено динаміку експорту сертифікованої органічної продукції з України. Представлена розширена характеристика структури та географії експорту українських органічних продуктів. Досліджено існуючу систему підтримки органічного виробництва та запропоновано заходи розвитку органічного ринку з метою забезпечення інвестиційно-інноваційної моделі функціонування аграрних підприємств, зміцнення конкурентної позиції українських агро-виробників на світовому ринку органічної продукції та активізації інтеграції держави у міжнародний економічний простір. За останні десять років Україна стала важливим органічним постачальником продукції на міжнародні ринки насамперед у країни Євросоюзу. Репутація українських експортерів органічної продукції стало підвищуватися на світовому ринку завдяки відповідності якості експортованих органічних продуктів контрактним зобов'язанням, а також створенні більшістю операторів системі простеження всієї історії походження та руху органічної продукції. Основними органічними товарними позиціями, що експортуються з України, є зернові, олійні та бобові культури, а також дикороси (ягоди, гриби, горіхи та лікарські трави). Повномасштабна військова агресія зумовила той факт, що більшість операторів органічного бізнесу до кінця року матимуть проблеми з прибутковістю, ще близько 10% очікують на банкрутство. Найбільше вплинули на бізнес (значний та середній вплив) загальна безпекова ситуація (74%), доступ до фінансових ресурсів (72%) та руйнування інфраструктури (65%); в тому числі, найбільший негативний вплив був через брак паливних матеріалів (79%).

Ключові слова: ринок органічної сільськогосподарської продукції, площі посіву, валове виробництво, органічна сертифікація, внутрішньо національне споживання, експортний потенціал, стан і перспективи.

Zhuikov O.G., Averchev O.V. Domestic agricultural organic market: current state and prospects under modern transformational processes

The article analyzes the stages of development of the organic market in Ukraine. It is shown that organic agriculture is currently positioned in the country as one of the key directions of increasing the level of environmental friendliness, economic feasibility, and social justice in the agricultural sphere and is the most progressive and innovative way of improving the balance between ecological, economic and social factors of the development of society and nature. The authors studied in detail the dynamics of changes in the number of organic farms and the area of their agricultural land. An analysis of the development of the Ukrainian domestic market for

the consumption of organic products was made, as well as the dynamics of exports of certified organic products from Ukraine were studied. An extended description of the structure and geography of the export of Ukrainian organic products is presented. The existing support system for organic production was studied and measures for the development of the organic market were proposed with the aim of ensuring an investment-innovative model of the functioning of agricultural enterprises, strengthening the competitive position of Ukrainian agricultural producers on the world market of organic products and intensifying the integration of the state into the international economic space. Over the past ten years, Ukraine has become an important organic supplier of products to international markets, primarily to the countries of the European Union. The reputation of Ukrainian exporters of organic products has been increasing on the world market due to the compliance of the quality of exported organic products with contractual obligations, as well as the system of tracing the entire history of the origin and movement of organic products created by the majority of operators. The main organic commodity items exported from Ukraine are grain, oil and leguminous crops, as well as wild plants (berries, mushrooms, nuts and medicinal herbs). Full-scale military aggression led to the fact that most organic business operators will have problems with profitability by the end of the year, and about 10% are waiting for bankruptcy. The general security situation (74%), access to financial resources (72%) and destruction of infrastructure (65%) had the greatest impact on business (significant and medium impact); including, the biggest negative impact was due to lack of fuel materials (79%).

Key words: market of organic agricultural products, acreage, gross production, organic certification, domestic consumption, export potential, status and prospects.

Постановка проблеми. Завдяки сприятливим ґрунтово-кліматичних умовам, вигідному географічному розташуванню, близькості до традиційних та найбільш перспективних ринків збуту органічної продукції, наявності висококваліфікованих агрономічних кадрів, а також багатовіковим аграрним традиціям виробництва та вже набутому досвіду у веденні органічного господарювання, Україна має всі необхідні умови для подальшого розвитку як органічного виробництва, так і розширення маркетингу органічної продукції на міжнародних ринках і всередині країни. Органічне сільське господарство істотно сприяє вирішенню глобальних екологічних та соціальних проблем, досягненню основних цілей сталого розвитку, що доведено численними науковими дослідженнями та практичними здобутками. Для більш повного використання свого потенціалу, органічне сільське господарство має розвиватися, постійно підвищуючи продуктивність, розширюючи масштаби виробництва та номенклатуру продукції. [1, с. 1445; 2, с. 4]. Досить важливим завданням для України в її прагненні постійного розвитку внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, торговельних відносин із європейськими та іншими міжнародними партнерами, а також посилення євроінтеграційних стратегій, є запозичення найкращих перспективних практик формування та розвитку органічної сфери провідних країн світу. Адже саме рівень розвитку аграрного сектора в даний час є базисом для широкомасштабного економічного, екологічного та соціального процвітання глобального соціуму [3, с. 348].

Останніми роками органічне виробництво в Україні досить стабільно розвивалось – без значних приростів земель чи виробників, але рухаючись у напрямку зростання. Протягом кількох років кількість земель, зайнятих під органічне виробництво, залишається на рівні близько 1% від кількості всіх сільськогосподарських земель [4, с. 1331; 5, с. 22]. Активний розвиток органічного виробництва в Україні почався у 2000-х роках. Багато років Україна залишається надійним постачальником органічної продукції і зберегла свої позиції навіть під час пандемії COVID-19, коли були порушені ланцюги постачання [6, с. 9; 2, с. 74]. В останні роки Україна впевнено входила до ТОП-5 найбільших постачальників органічної продукції до ЄС. За результатами 2020 року ми посіли 4-е місце у світі (із 123 країн) за обсягами імпорту органічної продукції до ЄС із часткою у 7,8% [8, с. 17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботі використані матеріали дослідження українського органічного ринку Федерації органічного руху України, статистичні матеріали IFOAM (Міжнародної Федерації органічного сільськогосподарського руху), а також авторські напрацювання з метою обґрунтування необхідності розвитку органічного сільського господарства у контексті забезпечення підвищення екологізації агровиробництва [9, с. 21; 10, с. 15]. Матеріали статті засновані на дослідженні еколого-економічних та соціальних принципів здійснення органічної сільськогосподарської практики в Україні для покращення екологічної ситуації в агровиробництві та насичення зростаючого внутрішнього та світового ринків органічної продукції [10, с. 20; 11, с. 111]. Методика досліджень ґрунтувалася на системному підході та діалектичному методі пізнання екологічних ефектів в органічному агровиробництві з урахуванням монографічного методу, методів синтезу та аналізу. Розвиток сектору органічного сільського господарства в Україні дозволить зробити аграрну галузь більш ефективною та привабливою для закордонних інвесторів [12, с. 49]. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне проведення актуального дослідження органічного ринку, спрямованого на виявлення перспектив органічного агровиробництва в Україні. Для цього також вважаємо за доцільне застосування абстрактно-логічного методу та методу порівняльного аналізу [13, с. 4; 14, с. 2]. Україна експортувала до ЄС у 2020 році 217 210 тон органічної продукції. Ключові групи: зернова та олійна продукція (найбільший експорт до ЄС), соя, мед, овочі та фрукти разом із продуктами їхньої переробки. Загалом експорт органічної продукції з України за результатами 2020 року склав 332 тисячі тон на суму близько 204 млн доларів США. На внутрішньому ринку в 2020 році було реалізовано 7 850 т органічних продуктів харчування, що в еквіваленті склало близько 25 млн доларів США. Найбільші групи товарів: молочна (майже 65% від всієї органічної продукції) та зернова (різноманітні крупи, пластівці тощо) [15, с. 3]. В 2022 році вперше планувалось запровадити державну підтримку для органічних виробників та збільшити регіональні програми підтримки, а також продовжити масштабну кампанію з просування органічних продуктів харчування на внутрішньому ринку України. Тим самим ми сподівались збільшити кількість органічних виробників в Україні та збільшити продажі органічної продукції на внутрішньому ринку. Але з 24 лютого 2022 року (від початку широкомасштабного російського вторгнення на територію України) органічний сектор, як і вся аграрна промисловість, потерпає від агресії [16, с. 5].

Постановка завдання. До пріоритетних завдань дослідження входило визначення ролі і місця держави у формуванні світового балансу органічної с.-г. продукції, конкретизація основних контрагентів за експортно-імпортних поставок вітчизняної органічної продукції та сировини, з'ясування векторів і пріоритетів функціонування галузі в державі та популяризації органічної продукції, виокремлення основних проблем і викликів, що уповільнюють і перешкоджають більш активному розвитку органічного сільського господарства в Україні на сьогодні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасне органічне виробництво розвивається в Україні протягом понад 20 років. За цей час найбільше за площею держава Європи перетворилася на одного з європейських лідерів, де органічне аграрне виробництво ведеться на площі понад 400 тис. га (рис. 1).

Частка сертифікованих органічних площ серед загального обсягу сільськогосподарських угідь України становить понад 1%. При цьому Україна посідає перше місце у східноєвропейському регіоні за площею органічної ріллі. Крім того, в Україні сертифіковано 570 тис. га площ дикоросів, збори з яких переважно експортуються країни Європейського Союзу [17, с. 144]. Ще наприкінці 1990-х років,

коли сертифікувалися перші господарства за органічними стандартами, одним із основних стимулів розвитку був попит на органічну продукцію з боку європейських споживачів. І зараз тренд значною мірою зберігається.

Рис. 1. Основні показники органічного с.-г. виробництва в Україні на момент початку військової агресії

Більшість органічних операторів в Україні сертифіковані за органічними стандартами, еквівалентними Постанові Ради (ЄС) № 834/2007 від 28.06.2007 року та Регламенту Комісії (ЄС) № 889/2008 від 05.09.2008 року та застосовуються як для експорту органічної продукції, а також для внутрішнього ринку. Офіційні статистичні дані ІФОАМ підтверджують, що якщо у 2002 р. Україні було зареєстровано 31 господарство зі статусом «органічного», то в 2017 р. їх налічувалося вже 375 [18, с. 445].

Розмір українських сертифікованих органічних господарств коливається від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до кількох тисяч гектарів. За останні десять років Україна стала важливим органічним постачальником продукції на міжнародні ринки насамперед у країни Євросоюзу. Репутація українських експортерів органічної продукції стало підвищується на світовому ринку завдяки відповідності якості експортованих органічних продуктів контрактним зобов'язанням, а також створюваній більшістю операторів системі простеження всієї історії походження та руху органічної продукції.

Основними органічними товарними позиціями, що експортуються з України, є зернові, олійні та бобові культури, а також дикороси (ягоди, гриби, горіхи та лікарські трави). У 2017 р. з України, насамперед експортувалися такі органічні продукти: аронія, березовий сік, борошно пшеничне, брусниця, бузина, гірчиця, глід, горох, волоський горіх (ядро), гречка, жито, журавлина, зерно коноплі, коріандр, кукурудза, люпин, льон, малина, насіння гарбуза, обліпіха, овес, ожина, пластівці, полба, просо, пшениця, пшоно, ріпак, ромашка, соняшник, соя, суниця, колір бузини, чорниця, яблука, ячмінь, шипшина, яблучний концентрат, соняшниковий шрот та олія.

Дедалі більше українські оператори прагнуть експортувати не тільки сировину, а й органічну перероблену продукцію, включаючи олії, соки, концентрати, крупи, молочні продукти тощо. У відповідь на стрімке зростання попиту на органічні продукти у Північній Америці, з 2016 р. експортна орієнтація українських органічних виробників почала дещо змінюватися, націлюючись, зокрема й у американський ринок. Більше сорока з них сертифіковано відповідно до Національної органічної програмою (NOP) США. Вони виробляють та готують до експорту, зокрема: брусниці, бузину, волоські горіхи, гірчицю, горох, гречку, жито, журавлину, жом цукрових буряків, кінські боби, концентрат соку чорниці, концентрат яблучного соку, кукурудзу, лошину, люпин, люцерну, льон, лляний шрот, малину, обліпиху, овес, ожину, полуницю, просо, пшеницю, ріпак, ріпаковий шрот, сік чорниці, соєві боби, соєвий шрот, соняшник, соняшникова олія, соняшниковий шрот, тритікале, черемха, чорниця, чорноплідна горобина, шипшина, яблука, яблучний сік, ячмінь.

Ще понад десять українських органічних операторів, які орієнтуються на вимогливий, але преміальний швейцарський ринок, сертифіковані згідно з вимогами Bio Suisse (Біо Свісс, приватні стандарти Швейцарії). Крім цього, враховуючи вимоги споживачів, низка вітчизняних органічних операторів додатково сертифікує своє виробництво відповідно з вимогами канадських, китайських стандартів, KRAV (Швеція), а також Bioland (Німеччина), Naturland (Німеччина), Soil Association (Великобританія) та іншими [19, с. 4].

Експортери користуються перевагами Угоди про асоціацію, підписаної у 2014 р. між Євросоюзом та Україною, завдяки чому значно зменшились торгові бар'єри, а з 2016 р. ЄС та Україна застосовують поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі, як частина Угоди про асоціацію. Хоча, водночас, українські експортери органічної продукції змушені дотримуватись вимог Євросоюзу, які передбачають додаткові заходи офіційного контролю продукції з України, що застосовуються з січня 2016 року.

Зокрема, наразі в ЄС діє Посібник із проведення додаткового офіційного контролю продукції, країною походження якої є держави – не члени ЄС (з 01.01.2019 р. до 31.12.2019 р.). Незважаючи на це, обсяги експорту органічної продукції з України зростають, склавши 2017 р. 99 млн євро (рис. 2).

Найбільші обсяги української сертифікованої органічної продукції експортуються до країн Європейського Союзу – Нідерланди, Німеччину, Італію, Австрію, Польщу, Чехію, Швейцарію (до 5%) та США. Українські виробники також експортують органік до Австралії, Канаду, Китай, Малайзію, ОАЕ, Японію та інші країни (рис. 3).

Внутрішній ринок органічної продукції почав зароджуватися на початку 2000-х років. У 2007 р. перші вітчизняні, відповідним чином марковані, сертифіковані органічні продукти з'явилися на полицях українських магазинів. Головними каналами збуту залишаються супермаркети та спеціалізовані магазини у великих містах. Асортимент органічної продукції на полицях магазинів все ще далеко не повний та відрізняється у різних регіонах. Споживачі можуть придбати у магазинах такі категорії органічних продуктів, українського походження: молочні та м'ясні продукти, бакалійні продукти та хлібобулочні вироби, борошно, макаронні вироби, цукор, олії, спеції, приправи, солодощі, шоколад, мед, напої (фруктові/овочеві/ягідні соки, березовий сік, трав'яни чай), вина, консервовані продукти (в т.ч. сиропи, джеми, ягідні пасти, гриби, соуси), вино, овочі, фрукти та багато іншого [20, с. 48]. Незважаючи на те, що рівень обізнаності вітчизняних споживачів по органічним продуктам та особливостям їх вирощування все ще недостатнє, Проте в Україні попит на сертифіковану органічну продукцію щорічно зростає, склавши, за даними Федерації органічного руху України, у 2018 р. 33,0 млн євро (рис. 4).

Рис. 2. Реалізація вітчизняної органічної с.-г. продукції на внутрішньому ринку та експортні поставки

Рис. 3. Топ-10 світових країн-імпортерів української органічної продукції

Рис. 4. Національне споживання органічної продукції

Протягом першого місяця була окупована значна частина територій України (під окупацію потрапили, зокрема, і органічні виробництва). На початку березня під окупацією знаходилась майже третина органічних земель. Нагадаємо, що за результатами 2020 року в Україні налічувалось 462 225 тис. га, зайнятих під органічним виробництвом (з органічним та перехідним статусом). Найбільше постраждали: Херсонська обл. (близько 81,5 тис. га органічних земель) – лідер за кількістю органічних сільськогосподарських угідь в Україні, область майже повністю досі знаходиться під окупацією російських військ; Запорізька обл. (близько 44,5 тис. га); Харківська обл. (близько 4 тис. га); Чернігівська обл. (близько 10 тис. га). Зазнали окупації та значних руйнувань підприємства у Київській, Сумській та Миколаївській областях [21, с. 87].

За результатами, опитування органічного бізнесу, що проводилось громадською спільнотою «Органічна Україна» в середині березня, близько 30% операторів зазначили про повну зупинку бізнесу і ще 15% знаходились на межі зупинки. Окрім того, була зупинена робота багатьох роздрібних мереж та заблоковані виплати за попередньо відвантажену продукцію. Водночас переважна кількість виробників, яких не зачепила окупація, почали весняно-польові роботи, хоча й з певними затримками та змінами. Звісно, значним викликом для всіх стала відсутність паливно-мастильних матеріалів, подекуди довелось вносити зміни до сівозміни або ж відмовлятися від нових нішевих проєктів. Після деокупації північних областей України господарства почали відновлювати свою роботу, але деякі й досі знаходяться під обстрілами. Вже у травні було проведено перший етап програми та протягом червня-липня надано фінансову та нефінансову підтримку більше ніж 100 операторам органічного ринку. Варто зауважити, що для багатьох виробників підтримка в рамках програми стала вирішальною в ухваленні рішення щодо продовження органічного виробництва. Безперечно, сільське господарство залишається важливим сектором економіки України. Ми бачимо

зусилля держави в напрямку пошуку нових каналів експорту продукції, доступу до портів тощо [21, с. 35].

Важливим для експорту органічної продукції є ухвалені рішення ЄС щодо скасування імпорتنих квот та мит на українську продукцію, а статус кандидата в ЄС посилює позицію України. Також вперше за багато років Україну виключено із переліку країн-експортерів органічної продукції, щодо яких застосовуються додаткові заходи контролю. Навіть якщо таке рішення суто політичне, це суттєве спрощення для експорту органічної продукції, адже зменшує витрати на додаткові інспекції, відбори та аналізи, а також, відповідно, і час на здійснення експорту. До речі, на відміну від традиційної неорганічної продукції, органічні виробники знайшли шляхи для експорту та, за попередніми підрахунками органу сертифікації «Органік Стандарт», вже змогли вивезти в ЄС та Швейцарію за перше півріччя поточного року продукції більше, ніж за аналогічний період 2021 року. Натомість, на внутрішньому ринку ситуація гірша. На початку липня об'єднання «Органічна ініціатива» та громадська спілка «Органічна Україна» провели нове опитування органічного бізнесу, згідно якого більше 60% операторів органічного ринку зазначили, що до кінця року матимуть проблеми з прибутковістю, ще близько 10% очікують на банкрутство. Найбільше вплинули на бізнес (значний та середній вплив) загальна безпекова ситуація (74%), доступ до фінансових ресурсів (72%) та руйнування інфраструктури (65%); в тому числі, найбільший негативний вплив був через брак паливних матеріалів (79%).

Доступ до фінансових ресурсів та ПММ залишається серед найбільших загроз на наступний посівний сезон 2022/2023 рр. Важливо зазначити, що безпосередній вплив на фінансовий стан підприємств також має ритейл, який заморозив виплати як по раніше відвантаженій, так і вже проданій продукції, тим саме обмеживши обіговий капітал виробників. Найбільше на внутрішній ринок у новому маркетингову сезони, на думку виробників, впливатимуть зниження купівельної спроможності споживачів через різке зменшення доходів і, відповідно, зменшення попиту на органічну продукцію. В тому числі, зменшення попиту відбувається через переміщення значної кількості населення в інші регіони України та за кордон. Варто нагадати, що внутрішній ринок органічної продукції і до цього був не дуже розвинений та потребував підтримки, а нові умови поглиблюють кризу та зменшують конкурентоспроможність органічних виробників. За результатами опитування ми також побачили певні тенденції щодо зміни цільових ринків. Якщо раніше виробники працювали здебільшого на внутрішній ринок, то тепер вони починають шукати можливості для експорту своєї продукції. Органічне виробництво залишається одним із пріоритетних напрямків сільськогосподарського виробництва в Україні та підтримується на державному рівні. Зокрема, органічне виробництво може відіграти важливу роль в адаптації та пом'якшенні впливу зміни клімату, про що було зазначено в ході Міжнародної конференції з питань відновлення України (URC 2022), яка відбулась 4–5 липня 2022 року у м. Лугано (Швейцарія).

Висновки.

1. З урахуванням достатньо потужного аграрного потенціалу, Україна має всі можливості для повноцінного, ще більше широкого залучення до міжнародного органічного руху, глобального ринку органічних продуктів. Тут відкривається перспектива стати одним із провідних постачальників високоякісної, сертифікованої органічної продукції не тільки на європейську, азіатську та американські ринки, але і, що особливо важливо, максимально наситити вітчизняний ринок власною органічною продукцією. Крім цього, необхідно враховувати і соціально-економічні та

екологічні вигоди, які несе органік суспільства, а саме: збереження та покращення родючості ґрунтів, відновлення біорізноманіття; розвиток сільських територій та підвищення зайнятості на селі; забезпечення продовольчої безпеки держави, збереження здоров'я нації шляхом насичення внутрішнього ринку України високоякісними сертифікованими органічними продуктами.

2. Світова органічна практика свідчить про необхідність постійного оновлення підходів та парадигм до розвитку органічного виробництва з метою формування стійких агропродовольчих систем та ринків.

3. Україна, будучи розвинутою аграрною країною, не може зволікати у питанні створення та вдосконалення найбільш перспективних та інноваційних сільськогосподарських продовольчих систем. Органік повинен зайняти провідне і навіть пріоритетне місце у сільськогосподарській галузі для трансформації органічного виробництва харчових продуктів з середньовитратної малопродуктивної системи в низьковитратну середньопродуктивну систему.

4. Загальною потребою є необхідність підвищувати обізнаність людей щодо особливостей умов вирощування сільгоспродукції, виробництва продуктів харчування, ведення здорового способу життя взагалі. Необхідно ідентифікувати рушії постійного споживання, щоб за їх допомогою краще, ефективніше заохочувати перехід до сталого способу життя. Для досягнення згаданих цілей необхідно створити систему підтримки органічних виробників, як це робиться в багатьох країнах світу. Необхідність розширення організаційно-правової та фінансової підтримки органічного сільського господарства в Україні обумовлена численними економічними, соціальними та екологічними причинами. Субсидії для органічного сільського господарства в розвинутих країнах світу свого часу дали надзвичайно важливий поштовх для розвитку цього напрями агровиробництва, що, зрештою, призвело до значних успіхів у сфері збереження навколишнього середовища, пом'якшення наслідків зміни клімату, охорони здоров'я, розвитку сільських територій та захисту прав споживачів.

5. Окрім прямої фінансової державної підтримки, органічна сфера вимагає активної просвітницької, науково-дослідної та організаційної підтримки не лише з боку владних структур, а й громадськості та бізнесу. Лише комплексний підхід дозволить отримати синергетичний ефект, який може значно прискорити в Україні розвиток органічного агровиробництва та органічного ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Chayka T.O., Yasnolob I.O., Gorb O.O., Shvedenko P.Yu., Protas N.M., Tereshchenko I.O. Intellectual Rent in the Context of the Ecological, Social, and Economic Development of the Agrarian Sector of Economics. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2017. (Volume VIII, Winter), 7(23): 1442–1450.

2. Lisetskii F., Pichura V. Steppe Ecosystem Functioning of East European Plain under Age-Long Climatic Change Influence. *Indian Journal of Science and Technology*. 2016. Vol 9(18). P. 1–9.

3. Willer H., Lernoud J. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging trends 2018. *FiBL&IFOAM – Organic International*. Germany: Medienhaus Plump, 2018. 348 p.

4. Еколого-економічний механізм розвитку органічного сільського господарства: теорія і практика: монографія / В. А. Чудовська, О. І. Шкуратов, В. В. Кипоренко. Київ: ДКС-Центр, 2016. 331 с.

5. Єщенко В. О., Опришко В.П., Усик С.В. Біологічне землеробство: сутність і умови його ефективного застосування. *Вісник Уманського національного університету садівництва*. 2012. № 1–2. С. 21–27.

6. Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19>.
 7. Макаренко Н.А., Мала (Сальнікова) А.В., Бондарь В.І. Перехід сільськогосподарського виробництва від традиційного до органічного: наукові та організаційні засади. Біоресурси і природокористування. 2014. Т. 6, № 3–4. С. 71–76.
 8. Милованов Є. В. Найкращі світові практики державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва та перспективи для України. *Механізм регулювання економіки*. 2018. № 2 (80). С. 14–33.
 9. Милованов Є. В., Мартинюк М., Ковальова О., Ходаківська О. Регіональна підтримка органічного виробництва в Україні. Київ: Органік Прінт, 2018. 56 с.
 10. Милованов Є.В. Історія становлення концепції ORGANIC 3.0 та перспективи її подальшого розвитку в Україні. *Збалансоване природокористування*. 2018. № 3. С. 15–25.
 11. Милованов Є.В. Міжнародні тенденції розвитку ринку органічної продукції та перспективи для України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2018. № 284. С. 109–118.
 12. Наукові основи виробництва органічної продукції в Україні: монографія / за ред. Я. М. Гадзала, В. Ф. Камінського. К.: Аграрна наука, 2016. 592 с.
 13. Органік в Україні. Електронний ресурс. URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29>.
 14. Органічне виробництво в Україні. URL: <https://superagronom.com/news/6817-predstavleno-kartu-pridatnosti-gruntiv-dlyaorganichnogo-zemlerobstva>.
 15. Органічне рослинництво: головні питання та проблеми виробництва. Електронний ресурс. URL: <https://superagronom.com/articles/65-organichne-roslinnistvovogolovni-pitannya-ta-problemi-virobnitstva>.
 16. Офіційний сайт «Органік стандарт» Режим доступу: <http://www.organicstandard.com.ua>.
 17. Писаренко В.М. Органічне землеробство для приватного сектора / В.М. Писаренко, П.В. Писаренко, С.В. Пономаренко, В.Ф. Шаповал / за ред. В.М. Писаренка. Полтава: ФОП Мирон І.А., 2017. 140 с.
 18. Таргоня В. С., Новохацький М. Л. Біологізовані сівозміни органічних виробництв в різнорівневих системах екологічного землеробства. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. 468 с.
 19. Федерація органічного руху України: URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-45-25%3Fshowall%3D1>.
 20. Шкурагов О.І., Чудовська В.А., Вдовиченко А.В. Органічне сільське господарство: еколого-економічні імперативи розвитку: Монографія. К.: ТОВ «ДІА», 2015. 248 с.
 21. Шпак Г.М. Організаційно-економічний механізм управління органічним землеробством в Україні. *Наук. вісн. НЛТУ України: Зб. наук.-техн. пр.* Львів. 2012. № 22.9. С. 85–92.
 22. Шпак Г.М. Прикладні аспекти геоуправління в органічному землеробстві. *Збалансоване природокористування*. 2019. № 2. С. 33–40.
-